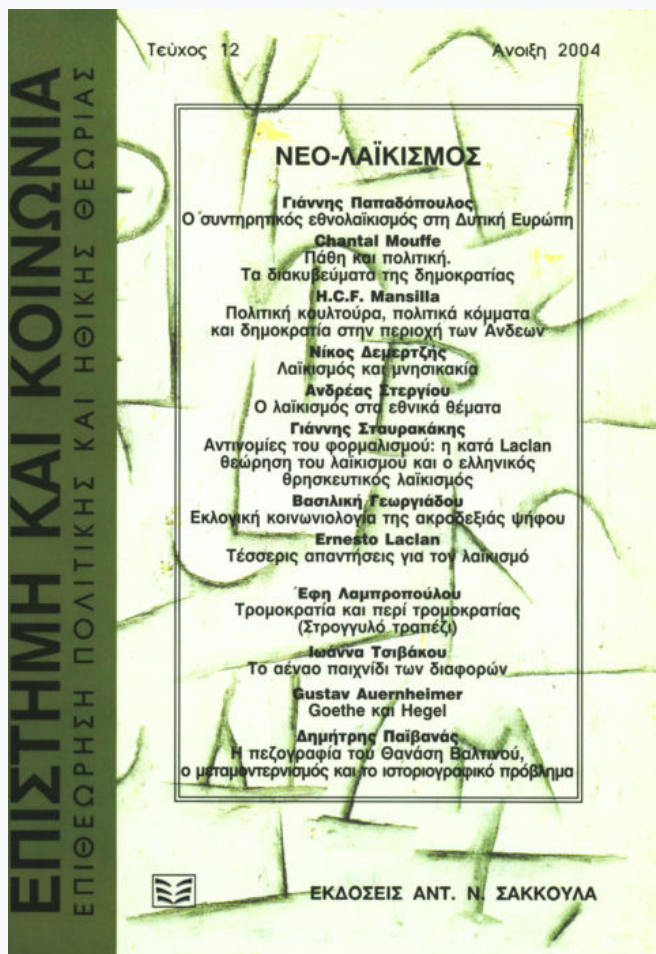

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 12 (2004)

Νεο-λαϊκισμός

Πηνελόπη Φουντεδάκη, Το τουρκικό πολίτευμα: Το χλωλό δημοκρατικό πρότυπο και οι θεσπισμένες παρεκκλίσεις του

Νέδα Αθ. Κανελλοπούλου

doi: [10.12681/sas.780](https://doi.org/10.12681/sas.780)

Copyright © 2015, Νέδα Αθ. Κανελλοπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κανελλοπούλου Ν. Α. (2015). Πηνελόπη Φουντεδάκη, Το τουρκικό πολίτευμα: Το χλωλό δημοκρατικό πρότυπο και οι θεσπισμένες παρεκκλίσεις του. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 12, 358–366. <https://doi.org/10.12681/sas.780>

Σημειώσεις

1. Βλ. Σίγκμουτ Φρόντ (1994), *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, μτφρ. Γ. Βαμβάλης, Αθήνα: Επίκουρος.

2. Βλ. επίσης, την ελληνική έκδοση: ό.π., σελ. 81, όπου η μετάφραση είναι ελαφρώς διαφορετική.

3. Οι στίχοι ενός τραγουδιού των Πυξ Λαξ λένε χαρακτηριστικά: 'είναι ωραία η θάλασσα γιατί κινείται πάντα'.

4. Bauman, Z. (1994), *The Individualized Society*, Oxford & Cambridge: Polity Press, σελ. 42 - δική μου μετάφραση.

Πηνελόπη Φουντεδάκη, Το τουρκικό πολίτευμα. Το χολό δημοκρατικό πρότυπο και οι θεσπισμένες παρεκκλίσεις του, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, 640 σελ.

Σίγουρα δεν μπορεί κανείς παρά να συμφωνήσει με την εισαγωγική παρατήρηση της Πηνελόπης Φουντεδάκη, στο τελευταίο της βιβλίο, πως η ενασχόληση με το θέμα αποτελεί πρόκληση για τον μελετητή. Στην πρόκληση αυτή η συγγραφέας ανταποκρίθηκε με εξαντλητικό ζήλο και επίπονη σοβαρότητα, κατορθώνοντας να δώσει στην ελληνόφωνη βιβλιογραφία του αλλοδαπού Συνταγματικού Δικαίου ένα –σπάνιο, για τα εγχώρια δεδομένα– απόκτημα.

Πρόκειται, ουσιαστικά, για την πρώτη ελληνόφωνη μονογραφία που εξετάζει από τη σκοπιά του δημοσιολόγου το πολίτευμα που εγκαθιδρύει το ισχύον τουρκικό Σύνταγμα του 1982. Μέχρι τώρα, η ελληνόφωνη βιβλιογραφία για την Τουρκία κινείται κυρίως στο πεδίο της ιστορίας, των διεθνών σχέσεων ή της πολιτικής επιστήμης. Η Πηνελόπη Φουντεδάκη τόλμησε το εγχείρημα, ξεπερνώντας με επιτυχία τρεις τουλάχιστον σκοπέλους: πρώτον, τη μη γνώση της τουρκικής γλώσσας –η συγγραφέας αξιοποίησε με αγωνία τις προσβάσιμες μη τουρκόφωνες πηγές και μεταφράσεις· δεύτερον, τις γνωσιοθεωρητικές ιδιαιτερότητες της τουρκικής επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου σε σχέση με το δυτικό πρότυπο– απέφυγε τους 'εύκολους' αφορισμούς, επιδεικνύοντας τον απαραίτητο σεβασμό στις όποιες 'αποκλίσεις' επιβάλλει η τουρκική ιστορική και πολιτική πραγματικότητα· και τρίτον, εκείνο που η συγγραφέας αναφέρει ως 'ελληνικό σύνδρομο' έναντι της Τουρκίας ή τις 'προκαταλήψεις' με τις οποίες αντιμετωπίζουν διεθνοπολιτικά την πορεία εκδημοκρατισμού της Τουρκίας τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, τόσο οι υπέρμαχοι όσο και οι σκεπτικιστές.

Για την Πηνελόπη Φουντεδάκη ο εκδημοκρατισμός του τουρκικού πολιτεύματος, στο πλαίσιο του 'εκσυγχρονισμού' και της 'δυτικοποίησης', που αποτελούν τον κεντρικό στόχο της διακυβέρνησης του τουρκικού κράτους, όχι μόνο από την εποχή του Kemal και μετά, αλλά ήδη από τα τέλη της οθωμανικής περιόδου, είναι πράγματι το ζητούμενο. Η συγγραφέας αφιερώνει, άλλωστε, το πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους του βιβλίου στην ιστορική πορεία του εκσυγχρονισμού στην Τουρκία. Παράλληλα, το ερώτημα αποκάμια πολύ συγκεκριμένη διάσταση υπό το πρίσμα της επιδίωξης της Τουρκίας να ενταχθεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Δεν είναι, λοιπόν, άνευ σημασίας το γεγονός πως η Πηνελόπη Φουντεδάκη κλείνει τη μελέτη (*Επιλεγόμενα*) με την αναφορά στην ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας και την αξιολόγηση της συνταγματικής πολιτικής που ακολουθεί στο πλαίσιο αυτό, παραθέτοντας εξάλλου σε παράρτημα τις συνταγματικές διατάξεις που αποτέλεσαν αντικείμενο της αναθεώρησης του Οκτωβρίου 2001.

Αυτός ακριβώς ο βαθμός εκδημοκρατισμού είναι και ο κεντρικός άξονας της ανάλυσης του τουρκικού πολιτεύματος για τη συγγραφέα. Στο πλαίσιο αυτό, θέλει να αποδώσει όσο πιο πιστά μπορεί την πραγματική λειτουργία του πολιτεύματος. Έτσι, δεν αρκείται στην παρουσίαση του συνταγματικού κειμένου του 1982, αλλά επιχειρεί τη διαλεκτική σύνδεση μεταξύ νομικής ρύθμισης και ιστορικών, πολιτικών και κοινωνικών δεδομένων, αξιοποιώντας άλλωστε τη διττή της ιδιότητα ως πολιτικού επιστήμονα και ως νομικού. Η επιλογή αυτή αντανακλάται και στη δομή του βιβλίου: η συγγραφέας αφιερώνει τα δύο πρώτα μέρη στη διερεύνηση των ιστορικών και κοινωνικών παραμέτρων του τουρκικού πολιτεύματος (*Μέρος πρώτο και δεύτερο*), προτού υπεισέλθει στη εν στενή εννοία ανάπτυξη του ισχύοντος Συντάγματος (*Μέρος τρίτο και τέταρτο*), ενώ ολοκληρώνει τη μελέτη με την ανάλυση του κομματικού φαινομένου και των εκλογών (*Μέρος πέμπτο και Παραρτήματα πρώτο-τέταρτο*).

Η Πηνελόπη Φουντεδάκη ανακοινώνει ευθύς εξ αρχής (*Προλεγόμενα*) τα βασικά της συμπεράσματα για το τουρκικό πολίτευμα, διευκρινίζοντας έτσι και το μεθοδολογικό πλαίσιο των αναλύσεών της. Στο πλαίσιο αυτό, διατυπώνει την ενδιαφέρουσα άποψη πως το πρόβλημα του τουρκικού πολιτεύματος εστιάζεται, εν τέλει, στην αδυναμία συγκρότησης μιας ορθολογικής σχέσης μεταξύ πλειοψηφίας-μειοψηφίας, στο μέτρο που η αρχή του εθνικισμού έρχεται σε σύγκρουση με τη διασφάλιση της δημοκρατικής αρχής του πλουραλισμού. Αποσαφηνίζει, ωστόσο, ευθύς αμέσως, πως η ιδιαιτερότητα του

τουρκικού πολιτεύματος δεν το καθιστά απολύτως ξένο προς τις δυτικές φιλελεύθερες δημοκρατίες. Και συμπεραίνει χαρακτηριστικά (σελ. 23):

‘Μπορεί, συνεπώς, να υποστηριχθεί ότι το τουρκικό πολίτευμα είναι περισσότερο πολύπλοκο από τους μονοσήμαντους όρους ‘στρατοκρατικό’ ή ‘χουντικό’ ή ‘δικτατορικό’. Η διαπίστωση των στρεβλώσεων και, κυρίως, της δυσανεξίας του κράτους δικαίου, δεν αλλοιώνει την ύπαρξη ενός μεικτού πολιτεύματος που μπορεί να χαρακτηριστεί ως ημι-δημοκρατικό, καχεκτική δημοκρατία, χωλή δημοκρατία’.

Η ανάπτυξη καθιστά, πράγματι, σαφές πως η λογική του τουρκικού πολιτεύματος, δεν μπορεί να αποδοθεί με όρους μονοδιάστατους, αλλά βρίσκεται στην ένταση μεταξύ δυτικού εκσυγχρονισμού και παραδοσιακών οθωμανικών-ισλαμικών δομών. Στην ανάδειξη αυτής της συνθετότητας του τουρκικού πολιτεύματος έγκειται άλλωστε και η ουσιαστική συμβολή της Πηνελόπης Φουντεδάκη. Ο εκσυγχρονισμός, που ταυτίστηκε με τη δυτικοποίηση και αποτυπώθηκε με τη ‘βίαση’ επιβολή του ευρωπαϊκού νομικού συστήματος σε μια μουσουλμανική κοινωνία, συμβαδίζει, εν τέλει, με τη στρέβλωση κλασικών δυτικών συνταγματικών αξιών, κατά πρώτον της δικαιοκρατικής αρχής. Αποτέλεσμα είναι το ίδιο το συνταγματικό οικοδόμημα να εμπεριέχει αντιφάσεις που επιτρέπουν την αναίρεση θεμελιωδών εγγυήσεων, την καταστρατήγηση βασικών διατάξεων, ακόμη και τη *de facto* παραγκώνισή του. Αυτόν τον ιδιότυπο χαρακτήρα του τουρκικού πολιτεύματος επιχειρεί να αποδώσει και ο υπότιτλος του βιβλίου, που μιλά όχι μόνο για ‘χωλή’ δημοκρατία –σε σχέση με το κλασικό πρότυπο– αλλά και για τις ‘ένδοσυστημικές’ παρεκκλίσεις του.

Στον χαρακτηρισμό του πολιτεύματος ως ‘περιορισμένη δημοκρατία’ και ως ‘ελλειμματικό κράτος δικαίου’ επανέρχεται ειδικότερα η συγγραφέας στο *Τέταρτο μέρος* του βιβλίου, μετά την ανάπτυξη των κρατικών οργάνων. Υπογραμμίζει τον μεικτό χαρακτήρα του τουρκικού πολιτεύματος, σημειώνοντας πως αυτό εμπεριέχει πολλά στοιχεία αυταρχικού πολιτεύματος, ενώ ταυτόχρονα διαθέτει και στοιχεία αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (όπως οι κατ’ αρχήν ελεύθερες και τακτές εκλογικές αναμετρήσεις και ο ανταγωνιστικός προεκλογικός αγώνας των πολιτικών κομμάτων που διασφαλίζουν την εν πολλοίς αντιπροσωπευτική σύνθεση της Εθνοσυνέλευσης) καθώς και στοιχεία κράτους δικαίου (παρά τους πολλαπλούς περιορισμούς των θεμελιωδών δικαιωμάτων). Στο πλαίσιο αυτό, επισημαίνει άλλωστε τη δυνατότητα πολλών διαφορετικών ‘αναγνώσεων’ του συνταγματικού κειμένου, ανάλογα με τις πολιτικές προθέσεις των ερμηνευτών του, αφού το ίδιο το συνταγματικό

κείμενο δεν διασφαλίζει ένα κοινοβουλευτικό πολίτευμα φιλελεύθερης δημοκρατίας, ούτε εγγυάται την τήρησή του.

Σύμφωνα με την Πηνελόπη Φουντεδάκη, το ισχύον τουρκικό Σύνταγμα του 1982 εκφράζει ένα αυταρχικό, συγκεντρωτικό κράτος, διαφοροποιούμενο ως προς αυτό από το προγενέστερο Σύνταγμα του 1961 (προ των αναθεωρήσεων της δεκαετίας του 1970), που καταγράφεται, άλλωστε, ως το πλέον φιλελεύθερο Σύνταγμα στην τουρκική ιστορία. Η συγγραφέας εντοπίζει τους λόγους αυτής της 'οδυνηρής', όπως τη χαρακτηρίζει, 'μετάβασης από το κατ' αρχήν φιλελεύθερο στο αυταρχικό πρότυπο' στις στρεβλώσεις της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, στρεβλώσεις που ανάγονται, κατά κύριο λόγο, στην πολυδιάσπαση των πολιτικών κομμάτων που οδηγούσε κάθε φορά στην παρέμβαση του στρατού.

Εξάλλου, η Πηνελόπη Φουντεδάκη ερευνά διεξοδικά τον ρόλο του στρατού και των παρεμβάσεών του, ως κοινωνιολογικού παράγοντα διαμόρφωσης του τουρκικού πολιτεύματος από την ίδρυση του τουρκικού κράτους, στο *Δεύτερο μέρος* του βιβλίου. Η παρατήρηση στην οποία προβαίνει είναι καταλυτική ως προς τη νομιμοποιητική βάση του στρατού στην Τουρκία σήμερα: ενώ μέχρι πρότινος ο στρατός εμφανιζόταν ως εκπρόσωπος του έθνους και ως φύλακας του κράτους και των κεμαλικών αρχών, έναντι του πολιτικοκομματικού παιγνίου, ο ρόλος αυτός κλονίζεται τις δύο τελευταίες δεκαετίες λόγω του ρόλου που διαδραματίζει ο στρατός στην οικονομία και της (αφανούς) διασύνδεσης της στρατιωτικής ηγεσίας με την οικονομική ηγεσία της Τουρκίας.

Ο αυταρχικός και συγκεντρωτικός χαρακτήρας του Συντάγματος του 1982 συμπυκνώνεται στις περιφημες κεμαλικές αρχές –τη λαϊκότητα, τον ρεπουμπλικανισμό, τον εθνικισμό, τον κρατισμό, την εκκοσμίκευση και τη ριζοσπαστικότητα– που, κατά τη συγγραφέα, φαίνεται να έχουν υπερ-συνταγματική ισχύ. Στο βιβλίο αναπτύσσονται οι κεμαλικές αρχές μαζί με τις 'γενικές αρχές του Συντάγματος', δηλαδή μαζί με το προοίμιο που, παρά το λυρικό του ύφος, έχει ρητώς κανονιστικό χαρακτήρα, και τις θεμελιώδεις οργανωτικές αρχές. Όπως τονίζει η συγγραφέας, οι κεμαλικές αρχές, που αποτελούν τον μοχλό για την επαναστατική μετατροπή της κοινωνίας κατά το όραμα του Kemal Ataturk, αποτελούν ταυτόχρονα 'ηθικό πρότυπο' και 'το νομικό έρεισμα' που νομιμοποιεί την παρέκκλιση από το δυτικό συνταγματικό πρότυπο, τον περιορισμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ακόμη και την παραβίαση του ίδιου του Συντάγματος.

Οι κεμαλικές αρχές και η σημασία τους στο τουρκικό πολίτευμα δεν

μπορεί, πάντως, να γίνουν πλήρως κατανοητές αν δεν 'τοποθετηθούν' στο πραγματικό ιστορικό και κοινωνικό τους περιβάλλον. Η Πηνελόπη Φουντεδάκη το επιχειρεί, και διερευνά τα ζητήματα αυτά στο *Πρώτο* και στο *Δεύτερο μέρος* του βιβλίου. Οφείλει κανείς να υπογραμμίσει το ενδιαφέρον ειδικότερα του δεύτερου αυτού μέρους, όπου η συγγραφέας κατορθώνει να 'ξεκλειδώσει' και να φωτίσει με πληρότητα και αντικειμενικότητα τις κοινωνικές και πολιτικές συνιστώσες του τουρκικού συστήματος διακυβέρνησης.

Στο πλαίσιο αυτό, η αρχή του εθνικισμού παραπέμπει στο 'γεωγραφικό, κοινωνικό, οικονομικό' και 'εθνολογικό' μωσαϊκό της Τουρκίας, όπου καταγράφεται η ανομοιογένεια της τουρκικής κοινωνίας. Αυτή ανάγεται, αφ' ενός, στην άνιση οικονομική ανάπτυξη των διαφόρων περιφερειών, υποθάλπεται από τη σύγκρουση μεταξύ ισλαμικού πολιτισμού –που προβάλλει τον κοσμοπολιτισμό– και τουρκικού πολιτισμού –που επιβάλλει τον εθνικισμό–, και αποτυπώνεται εν τέλει, κατά τη συγγραφέα, 'στο ρήγμα μεταξύ των ευρωπαϊστών και των ευρωσκεπτικιστών'.

Προστίθενται εδώ οι 'παρενέργειες' του 'οικονομικού κρατισμού', που συνδέεται, στην ανάλυση, με το πελατειακό σύστημα και τα φαινόμενα διαφθορικής διαφθοράς. Η αρχή του εθνικισμού –και σε συνάρτηση με αυτή, η αρχή του κρατισμού και η αρχή του ποпуλισμού– προάγει τη μονολιθική αντίληψη του έθνους και του λαού έναντι της έννοιας της κοινωνίας, η οποία συνυφάνεται με τη σύγκρουση συμφερόντων. Αποτέλεσμα είναι 'η αδόμητη σχέση κράτους και κοινωνίας στην Τουρκία', που εκφράζεται με την αδυναμία επικοινωνίας μεταξύ κοινωνίας και κρατικής εξουσίας. Παρά τις βελτιωτικές αναθεωρήσεις του 1995 και του 2001, τα πολιτικά κόμματα και ο συνδικαλισμός αντιμετωπίζονται πολιτικά και θεσμικά με δυσπιστία. Όπως τονίζει χαρακτηριστικά η συγγραφέας (σελ.152), το Σύνταγμα του 1982:

'οργανώνει ένα ημι-δημοκρατικό πολίτευμα το οποίο δεν αντικατοπτρίζει την κοινωνική δυναμική, αλλά αποτυπώνει συσχετισμούς εξουσίας ανεξάρτητους από τις υπαρκτές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, ορίζοντας συγκεκριμένους σκοπούς τους οποίους οφείλει να εξυπηρετήσει η κοινωνία'.

Στο 'μωσαϊκό' της τουρκικής κοινωνίας ιδιαίτερη θέση κατέχουν οι μειονότητες, εθνικές, θρησκευτικές, πολιτιστικές, γλωσσικές. Για την Πηνελόπη Φουντεδάκη, η τουρκική πολιτική στον τομέα αυτό υπήρξε εξ αρχής η πολιτική της αφομοίωσης και της ομογενοποίησης της κοινωνίας, με αποτέλεσμα η τουρκική έννομη τάξη να αναγνωρίζει ως μειονότητες μόνο αυτές που συνιστούν θρησκευτικές μειονότητες, αλλά και αυτές όχι στο σύνολό τους. Στο βιβλίο αφιερώνεται, άλλωστε, ειδικό τμήμα στην ανάπτυξη του κουρδι-

κού ζητήματος και των προοπτικών εξέλιξής του. Η συγγραφέας επισημαίνει σχετικά πως (σελ.150):

‘η συνέχιση της ίδιας πολιτειακής αντίληψης για τις μειονότητες είναι πιθανόν να οδηγήσει στην συγχώνευση της έκφρασης του κουρδικού εθνικισμού με τον ισλαμικό φονταμενταλισμό στο πλαίσιο του κοινού ‘ορθόδοξου’ σουνιτικού Ισλάμ, και στην αντιπαράθεση, πλέον, των δύο κλασικών, για το τουρκικό κράτος, αντίπαλων παραγόντων: του στρατιωτικού και του θρησκευτικού. Σε μία τέτοια σύγκρουση, το τουρκικό πολίτευμα θα διολισθαίνει μάλλον προς την πλέον αυταρχική εκδοχή μειώνοντας τις προσδοκίες εκδημοκρατισμού’.

Ο άλλος θεμελιώδης κοινωνιολογικός παράγοντας του τουρκικού πολιτεύματος είναι ο ρόλος του Ισλάμ, στο μέτρο που η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού είναι μουσουλμάνοι. Στο πλαίσιο αυτό, η αρχή της εκκοσμίκευσης έρχεται σε σύγκρουση με τον θρησκευτικό παράγοντα, αφού το Ισλάμ δεν περιορίζεται μόνο στη ρύθμιση θρησκευτικών ζητημάτων, αλλά αφορά την κοινωνική και πολιτική οργάνωση στο σύνολό της. Η Πηνελόπη Φουντεδάκη ερευνά τη σχέση του τουρκικού κράτους με το Ισλάμ στη συνταγματική αλλά και στην πραγματική πολιτική της διάσταση, και διαπιστώνει πως το συνταγματικό καθεστώς χωρισμού κράτους και θρησκείας υφίσταται ρωγμές (για λόγους πολιτικοκομματικής σκοπιμότητας ή μέσω του –θεσμικού– ρόλου του Τμήματος Θρησκευτικών Υποθέσεων). Ο αναγνώστης θα περιμένε ίσως εδώ μια περαιτέρω ανάλυση της ιδιαίτερης φύσης του Ισλάμ, στο μέτρο που για την ισλαμική θρησκεία το θρησκευτικό στοιχείο συνυφαίνεται με την οργάνωση της κοινωνίας και της πολιτικής εξουσίας.

Παράλληλα, ο αυταρχικός χαρακτήρας του τουρκικού κράτους εκφράζεται, στο Σύνταγμα του 1982, και στο επίπεδο των οργάνων της Τουρκικής Δημοκρατίας. Ορθώς παρατηρεί εδώ η συγγραφέας πως η συνήθης στάση των τουρκολόγων νομικών είναι να περιορίζουν τις ανεπάρχειες του τουρκικού Συντάγματος κατά κύριο λόγο στις διατάξεις για τα θεμελιώδη δικαιώματα, ενώ αυτές συναρτώνται άμεσα και με τις οργανωτικές διατάξεις του Συντάγματος. Οι κεμαλικές αρχές καθορίζουν εξ ίσου και τις αρμοδιότητες των άμεσων οργάνων του κράτους και την κατανομή πολιτικής ισχύος μεταξύ τους, με αποτέλεσμα η όποια σύγκριση του τουρκικού πολιτεύματος με το κλασικό κοινοβουλευτικό ευρωπαϊκό πρότυπο να καθίσταται εκ των προτέρων άκυρη.

Στην ανάπτυξη του θεσμικού πλαισίου συγκρότησης και λειτουργίας των κρατικών οργάνων ειδικότερα αφιερώνεται το *Τέταρτο μέρος* του βιβλίου. Η Πηνελόπη Φουντεδάκη αναπτύσσει συστηματικά και λεπτομερειακά το

συνταγματικό καθεστώς του εκλογικού σώματος, της Μεγάλης Τουρκικής Εθνοσυνέλευσης, του Προέδρου της Δημοκρατίας, του Υπουργικού Συμβουλίου, καθώς και του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας. Προηγουμένως (*Μέρος τρίτο*), πάντως, η συγγραφέας προβαίνει σε μία σύντομη καταγραφή της δομής του συνταγματικού κειμένου καθώς και σε μία σύντομη προσέγγιση των κρατικών οργάνων, με σκοπό να διευκολύνει τον αναγνώστη. Για τον ίδιο λόγο, άλλωστε, παραθέτει στα *Παραρτήματα* το πλήρες κείμενο του Συντάγματος του 1982 στην αγγλική, ημεπίσημη μετάφραση (αξίζει να σημειωθεί πως, στο βιβλίο, η συγγραφέας αναφέρει και τη γερμανική μετάφραση του Συντάγματος κάθε φορά που κρίνει πως οι έννοιες είναι 'ευαίσθητες' ή μεταφράζονται δύσκολα), ενώ παραθέτει και *Ευρετήριο* των άρθρων του Συντάγματος. Ειδική σημασία έχουν εδώ οι αναφορές που κάνει στη Διοίκηση, με έμφαση στο ζήτημα της τοπικής αυτοδιοίκησης, καθώς και στη δικαστική εξουσία, με έμφαση στο Συνταγματικό Δικαστήριο (στον βαθμό που δεν πραγματεύεται πια ειδικότερα τα θέματα αυτά στο *Τέταρτο μέρος* του βιβλίου).

Η Πηνελόπη Φουντεδάκη θεμελιώνει την αρχική της θέση, πως η διάκριση των λειτουργιών στο τουρκικό Σύνταγμα ισχύει κυρίως υπέρ της εκτελεστικής λειτουργίας, δηλαδή υπέρ του Προέδρου της Δημοκρατίας και του στρατού, που το Σύνταγμα ανάγει σε φρουρούς του κράτους και του έθνους, καθώς και υπέρ της Κυβέρνησης. Αντίθετα, ο ρόλος της Εθνοσυνέλευσης είναι σε πολλά σημεία υποβαθμισμένος, όχι μόνο λόγω μιας γενικότερης αμφισβήτησης της πολιτικής που παράγεται από το κατ' εξοχήν αντιπροσωπευτικό σώμα, αλλά και λόγω των προεκλογικών μεθοδεύσεων των πολιτικών κομμάτων ή της συμπεριφοράς των ίδιων των βουλευτών, που πλήττουν την αξιοπιστία της.

Η συγγραφέας διερευνά τις θεσμικές και πραγματικές διαστάσεις της σχέσης Εθνοσυνέλευσης και εκτελεστικής λειτουργίας (όπου υπογραμμίζει τις 'αναιμικές' ελεγκτικές αρμοδιότητες της Εθνοσυνέλευσης, τη δυνατότητα του Προέδρου της Δημοκρατίας να διορίζει Πρωθυπουργό οποιονδήποτε θεωρητικώς βουλευτή ή την πολιτική πρακτική πρόωρης διάλυσης της Εθνοσυνέλευσης πριν από τη λήξη της πενταετούς θητείας της), της σχέσης Προέδρου της Δημοκρατίας και Πρωθυπουργού (όπου διαπιστώνει πως η σχέση 'γέρνει' συνήθως υπέρ του Πρωθυπουργού υπό κανονικές και ομαλές πολιτειακές συνθήκες, ενώ ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας αναδεικνύεται σε κρίσιμο παράγοντα σε περιόδους κρίσης του πολιτικού συστήματος), καθώς και της σχέσης Προέδρου της Δημοκρατίας και στρατιωτικής ηγεσίας (όπου

τονίζει το 'πραγματικό πολιτικό βάρος' του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας αλλά και την 'αυτονόμηση' του Προέδρου της Δημοκρατίας από αυτό, κατά την δεκαετία του 1990, δηλαδή επί προεδρίας Sezer).

Υπό αυτό το πρίσμα, η Πηνελόπη Φουντεδάκη αποφαινεται και για τον χαρακτήρα του πολιτεύματος ως κοινοβουλευτικού ή προεδρικού (σελ.423):

'Η συνταγματική σχέση των κρατικών οργάνων δεν αφήνει πολλές αμφιβολίες για τον κατ' αρχήν κοινοβουλευτικό τύπο του τουρκικού πολιτεύματος. Οι ενισχυμένες αρμοδιότητες του Προέδρου θυμίζουν ωστόσο ορλεανικό-δουαδικό μοντέλο, με διπλή εξάρτηση της Κυβέρνησης και από την Εθνοσυνέλευση και από τον αρχηγό του κράτους. Επιπροσθέτως, η συμμετοχή του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας, που διασφαλίζει την πρόσβαση της στρατιωτικής ηγεσίας στην πολιτική εξουσία, αποτελεί στοιχείο αντίθετο προς την έννοια του κοινοβουλευτικού δημοκρατικού πολιτεύματος'.

Από την άλλη πλευρά, η συγγραφέας εμμένει στην αρχική της άποψη ότι, παρόλληλα, το Σύνταγμα εμπεριέχει μηχανισμούς που μπορεί εν δυνάμει να δημιουργήσουν ρωγμές στον αυταρχισμό του κράτους. Τέτοιοι είναι ο ρόλος του Συνταγματικού Δικαστηρίου, η πολυκομματική σύνθεση της Εθνοσυνέλευσης που επιβάλλει κυβερνήσεις συνεργασίας, η συνταγματική δυνατότητα διαφοροποίησης του Προέδρου της Δημοκρατίας από το Συμβούλιο Εθνικής Ασφαλείας και τον Πρωθυπουργό. Κυρίως, όμως, είναι ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων και των εκλογικών αναμετρήσεων που προσδίδουν στο πολίτευμα έναν αυθεντικά ανταγωνιστικό πολιτικό λόγο, με πραγματική συμμετοχή των κοινωνικών -με την 'οδυνηρή' εξαίρεση των εθνικών μειονοτήτων.

Η Πηνελόπη Φουντεδάκη αποδίδει, πράγματι, ιδιαίτερη σημασία στη δυναμική που προσδίδουν στο πολίτευμα τα πολιτικά κόμματα και οι εκλογές. Τα πολιτικά κόμματα είναι, άλλωστε, ένα από τα οικεία επιστημονικά πεδία της συγγραφώς (βλ. *Ενδοκομματική Δημοκρατία και Σύνταγμα - Συμβολή στις πολιτικές προϋποθέσεις και στην ερμηνεία του άρθρου 29 του Συντάγματος 1975/86*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987). Στο βιβλίο καταγράφονται τα χαρακτηριστικά του κομματικού συστήματος στη Τουρκία και τονίζονται οι στρεβλώσεις που γεννά το πελατειακό σύστημα, καθώς και το στενό συνταγματικό και νομοθετικό πλαίσιο, το οποίο, κατά τη συγγραφέα, στοχεύει στο να εκποτίζεται 'η μη αρεστή πολιτική ιδεολογία και δράση στον χώρο της παρανομίας', 'στο να αποφευχθεί η 'υπερβολική' πολιτικοποίηση των πολιτών και των ομάδων' και να απομονώνονται τα πολιτικά κόμματα από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Ενδιαφέρον έχει, στο σημείο αυτό, η ανάπτυξη τεσσάρων υποθέσεων διάλυσης τουρκικών πολιτικών

κομμάτων που έφθασαν στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Το κομματικό τοπίο αναλύεται και υπό το πρίσμα του εκλογικού συστήματος. Η συγγραφέας δεν περιορίζεται απλά στην ανάπτυξη του εκλογικού νόμου, αλλά καταγράφει και τα αποτελέσματα των εκλογικών αναμετρήσεων υπό το Σύνταγμα του 1982 και αντλεί τα απαραίτητα συμπεράσματα για τη λειτουργία του πολιτεύματος.

Όλα αυτά η Πηνελόπη Φουντεδάκη κατορθώνει να τα αποδώσει σε 499 σελίδες (και άλλες 142 σελίδες παραρτήματα, βιβλιογραφία και ευρετήριο άρθρων), χειριζόμενη με ακρίβεια και φαντασία τον επιστημονικό λόγο. Κατορθώνει να υποτάξει ένα πεδίο πολύπλοκο και, εν πολλοίς, άγνωστο με κάθε δυνατή αντικειμενικότητα και κάθε δυνατό σεβασμό. Η ανάπτυξη παραμένει ελκυστική και ενδιαφέρουσα από την πρώτη ως την τελευταία σελίδα. Και αφήνει στον αναγνώστη και στον μελετητή, όταν κλείνουν πλέον το βιβλίο, το αίσθημα ασφάλειας και απόλαυσης που νιώθει κανείς όταν ...επιτέλους αρχίζει να καταλαβαίνει.

Νέδα Αθ. Κανελλοπούλου

Γρηγόρης Μολύβας, Δικαιώματα και Θεωρίες Δικαιοσύνης (Rawls, Dworkin, Nozick, Sen), εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2004, 486 σελ.

Ο Γρηγόρης Μολύβας είναι λέκτορας πολιτικής φιλοσοφίας στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης. Έχει εκπονήσει τη διδακτορική του διατριβή στο University College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου πάνω στις έννοιες της ελευθερίας και των φυσικών δικαιωμάτων στην αγγλική σκέψη του 18ου αιώνα. Αν και συνεχίζει να ασχολείται με την πολιτική φιλοσοφία του 17ου-18ου αιώνα και, ειδικότερα, με τις ιδεολογίες της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης, πρόσφατα στράφηκε στο κεντρικό πρόβλημα της αντιπαράθεσης μεταξύ του ωφελιμισμού και των θεωριών (θεμελιωτικών) δικαιωμάτων. Αποτέλεσμα αυτής της στροφής αποτελεί το βιβλίο αυτό το οποίο, χωρίς κανέναν δισταγμό, θα χαρακτήριζα μία από τις σημαντικότερες μονογραφίες που έχω διαβάσει τα τελευταία χρόνια πάνω στο θέμα.

Η αρχική πρόθεση του συγγραφέα ήταν να πραγματευτεί διεξοδικά την πολύπλευρη σχέση του ωφελιμισμού με τη ρωσισανή θεωρία, όμως τελικά ασχολήθηκε συνολικά με τη σχέση ωφελιμισμού και δικαιωμάτων, δίνοντας